

ЛІТЕРИ ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЇ ЛІНГВОКУЛЬТУР РІЗНИХ НАРОДІВ: УЗАГАЛЬНЕННЯ ДІАХРОНІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті розглянуто питання щодо походження глаголиці і кирилиці. Наведено відомі в науці факти, що підтверджують більшу давність глаголиці стосовно кирилиці. Простежено процес переходу глаголических літер у кирилицю, частково йдеться й про їх запозичення з грецької та інших лінгвокультур, акцентовано увагу на питанні походження української системи письма. Зауважено, що з огляду на діячність літери також мають внутрішню форму, виражають відповідні культурні концепти.

Актуальність дослідницького напрямку зумовлена тим, що графеми сучасного алфавіту розглядаємо як наслідок лінгвокультурної взаємодії народів, що має давні витоки. Для цього діячність виокремлюємо інформацію стосовно внутрішньої форми сучасних букв, з'ясовуємо питання, якою є їхня мотивація. В кожній лінгвокультурі є пласт "свого" і "чужого". З часом найбільш важливе в нашому житті починаємо сприймати, як виключно "своє", передусім, це стосується мови, її елементів, до яких належать і букви. Сьогодні забуто, що вони мають давню історію і пройшли певний шлях через запозичення. Походження літер, прагматична інформація, яку етимологічно вони містять, а також нова їх прагматика, яку мотивує сучасний комунікативний простір, потребують вивчення.

Нещодавно в Росії вийшла монографія "Кирилиця – латиниця – графаниця" за редакцією Т. Шмельової [1], що частково присвячена 1020 р. присутності в російській культурі кирилиці, яка прийшла з прийняттям християнства і появою слов'янських церковних книг. Вихід цієї праці дає змогу ще раз осмислити, з одного боку, єдність писемної традиції культур, зокрема російської, української та білоруської (адже кирилиця послугувала основою для алфавітів мов цих народів), а з іншого, – видозміну графічної системи (алфавіту) в кожній культурі зокрема. У цій монографії окремий розділ присвячено дослідженню значення російського письма в історії та культурі: Т. Григор'єва та Б. Осіпов репрезентують огляд історії російського алфавіту: від давньої азбуки до сучасної; Т. Шмельова аналізує, власне, етимологію самого слова "алфавіт" та особливості його функціонування у терміносистемі лінгвістики. Зазначене монографічне дослідження стимулює й нові дослідження в Україні.

Проблемі походження старослов'янського письма приділяли увагу такі мовознавці, як М. Брайчевський [2], В. Істрин [3], Ю. Карський [4], І. Огієнко [5], В. Чудінов [6], П. Шафарик, І. Ягич та ін.

Мета цієї наукової розвідки – простежити процес появи глаголических літер у кирилиці, зваживши на їх мотивацію.

Алфавіт кожної мови утворює графічну систему, що має свою історію, в якій відбуваються відповідні зміни; він посідає певне місце в лінгвокультурі того чи того народу. Літери сучасного українського алфавіту, як відомо, графічно схожі на грецькі та давньослов'янські (глаголическі). У процесі дослідження грецького джерела кирилиці (появи 24 грецьких літер) мовознавці дійшли однозначного висновку: теорія походження слов'янських букв не є однозначною, оскільки існує чимало версій, що стосуються проблеми виникнення глаголиці. До цього часу однозначно не вирішено, яка з азбук була створена раніше – глаголиця чи кирилиця і яку з них створили Кирило і Мефодій, що саме мотивувало її виникнення.

Слависти вважають, що у слов'ян до винаходу Кирила і Мефодія не було упорядкованої азбуки і реальним фактам можуть відповідати такі гіпотези: а) гіпотеза про одночасне походження двох азбук (Д. Лихачов та ін.); б) гіпотеза про більшу давність кирилиці (Й. Добровський, О. Соболевський, Ю. Карський, А. Вишнякова та ін.), в) гіпотеза про більшу давність глаголиці (Г. Добнер, П. Шафарик та ін.). Ця гіпотеза є найменш суперечливою та документально підтвердженою версією виникнення кирилиці [7: 3-40].

На користь того, що глаголиця давніша від кирилиці, дослідники (П. Шафарик, В. Щепкін, П. Селищев) наводять такі факти: головні глаголическі пам'ятки пов'язані з Моравією та Паннонією, де, як відомо, почали свою діяльність Костянтин та Мефодій, оскільки вони використовують багато моравізмів. Учені стверджують, що мова глаголических пам'яток більш архаїчна порівняно з кирилическими пам'ятками, а це вказує на їх безпосередній зв'язок із першими слов'янськими перекладами. Крім цього, глаголическа азбука менш досконала за своїм складом, ніж кирилическа. У глаголиці є спеціальні позначення для йотованих голосних, розрізняються *а йотоване* та *ять*. Слависти виявили, що в глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, в кирилиці ж цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма. Крім того, серед кирилических текстів зустрічають палімпсести, так звані рукописи, в яких затерто один текст і поверх нього написано інший. Відомо кілька пам'яток, у яких кирилический текст написано по змитій глаголиці, проте немає жодної, в якій би глаголический текст було написано по кирилиці [8: 43-44].

Щодо теорії виникнення глаголиці, то М. Брайчевський стверджує, що глаголиця з'явилася не еволюційним шляхом: її створив хтось з освічених людей як штучну систему знаків, пристосованих до фонетичного письма. При цьому вчений стверджує, що в основу глаголиці була покладена надчорноморська ієрогліфіка, відома як "сарматське письмо", якого поки що ніхто не спромігся розшифрувати [2: 29].

Отже, глаголицю вважають давньою системою слов'янського письма, що стала основою кирилиці. Назва цього алфавіту етимологічно пов'язана зі словом "глаголь", тобто "слово". У давнину багато трактатів було присвячено філософії слова, його глумаченню. Очевидно, й літери ототожнювали із словами, вони мали відповідні смисли (концепти), що з часом стерлися.

Були спроби вивести джерела глаголиці з візантійського (В. Ягич), коптського (П. Фортунатов) письма, комбінації елементів грецького курсиву, уставу і орієнтальних елементів. Є два види глаголиці: кругла (старша, або болгарська) та гранчаста (молодша, або хорватська). Учені дійшли висновку, що глаголиця була давно замінена кирилицею під візантійським впливом і більше збереглася на заході слов'янського світу. Нею написані найдавніші пам'ятки староболгарської мови і найдавніші слов'янські пам'ятки загалом [9: 160].

В енциклопедії української мови зазначено, що до давньої кирилиці було введено 12 спеціальних знаків на позначення характерних звуків слов'янської системи, що було запозичено з глаголиці [10: 234].

Крім того, О. Леута слушно зауважує: якщо глаголичні літери, що не є запозичені з грецького письма (*боуки, живете, зело, ци, червь, ша, ер, ери, ерь, ять, юс малий, юс великий, шта*), звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то за формою вони наблизяться до аналогічних літер кирилиці [8 : 39].

Серед сучасних мовознавців побутує думка, що Кирило, запозичивши літери глаголиці, змінив їх вигляд та уподібнив до стилю написання грецьких літер. Крім того, подвійна буква *оу* (ук), що позначала звук (у) в кирилиці, ймовірно, з'явилася як "перелицювання" глаголичної букви "ук", на яку вона схожа. Проте такі глаголичні букви, як *ша, шта, ци, черв, ер, ерь* зазнали мінімальних зовнішніх змін. Йшлося про спрощення написання цих букв та зручність на письмі, адже Кирило прагнув створити систему письма, що прискорила б процес поширення християнства за допомогою зручної та простої азбуки.

І. Істрин стверджує, що три букви – *ци, черв, ша* були запозичені з єврейського алфавіту, але із наданням їм більш правильної геометричної форми, що відповідала загальному графічному стилю глаголиці, а потім кирилиці, чи навпаки. Буква *ша* була отримана з єврейської *шин*. Букви *ци* і *черв* являють собою графічну диференціацію єврейської *цаде*, що в середньовіччі вимовлялася і як [ц], і як [ч]. Можливо, на форму букви *черв* вплинула також грецька *копта*; це підтверджується тим, що *черв* отримала в кирилиці те саме цифрове значення ("дев'яносто"), яке мала в грецькому алфавіті *копта* [3: 63].

Буква *у*, що передавалася в кирилиці через звук [оу], ймовірно, з'явилася як перелицювання глаголичної букви *ук*, на яку вона схожа [7: 88].

Форма іншої кириличної букви *зело* була, очевидно, отримана шляхом зміни пізнього візантійського написання грецької букви *дігами*. Це підтверджується графічною подібністю цих двох букв, а також тим, що *зело* отримала в слов'янському письмі те саме цифрове значення ("шість"), що і *дігама* в грецькому письмі. Цифрове значення букви *зело* визначило і місце цієї букви в кириличному алфавіті [3: 54].

Деякі букви, вочевидь, були створені шляхом лігатурного поєднання різних літер кирилиці. Поєднання це, як правило, було пов'язане із звуковим значенням нової букви.

Буква *шта* побудована в кирилиці шляхом лігатурного поєднання літери *ша* з прилеглою до неї знизу буквою *твердо* (оформлена за глаголичним знаком) [10: 741]. Така побудова букви "шта" відображала специфіку її звучання в старослов'янській (болгарській) мові, в якій ця буква репрезентувала звук [шт]; про таку побудову цієї літери свідчить і сама її назва ("шта") [3: 57].

Буква "ери" (ы) являла собою поєднання "ер" (ъ) з літерою "і" за глаголичним знаком. Сьогодні ця буква відсутня в українському алфавіті, проте залишається фактом російської азбуки.

Юси в глаголиці склалися з двох компонентів, а саме: першою складовою був знак *о* або *є*, а другою – знак, що вказував на носову вимову цих голосних. Юси в кирилиці згубили чіткість *о+н, є+н*, оскільки кириличні малий та великий юси – це поставлені боком і геометрично стилізовані глаголичні юси [7: 40].

До речі, І. Істрин, що переконливо вказує на факт виникнення глаголиці з кирилиці, звертає увагу на те, що побудова глаголичних "юсів" набагато точніше відображала звукове вираження цих букв [3: 76].

Особливо цікавою і такою, що відповідає законам фонетики, була побудова кириличних букв для слов'янських йотованих голосних. Букви ці змодельовані шляхом лігатурного поєднання літери, що позначає відповідний голосний, з буквою *і* (оформлені за глаголичними знаками). Так були побудовані в кирилиці букви: *я (і + аз), є (і + есть)* [3: 58].

Походження глаголичної форми букви *ять* задовільного пояснення не має. Вчені вважають, що це є або видозмінена велика буква *альфа*, або якісь лігатури. А кирилична буква *ять* схожа на хрестоподібну глаголичну букву *а* [11].

Недостатньо досліджене походження тільки однієї нової букви кирилиці – "живите". Можливо, форма цієї літери була отримана шляхом додавання центральної вертикальної лінії до букви "хер" (Є. Карський) чи шляхом подвоєння букви "земля", близької до "живете" за звуковим характером; можливо, цим пояснюється те, що, на відміну від інших нових букв, "живете" не була розміщена в кінці кириличного алфавіту, а майже поруч із буквою "земля" [3: 65].

Йшлося про спрощення написання букв кириличного алфавіту та його зручність на письмі, адже Кирило прагнув створити систему письма, що прискорила би процес поширення християнства за допомогою зручної та простої азбуки.

Отже, в алфавіті відображено певну взаємодію лінгвокультур різних народів. Як бачимо, окрема літера та алфавіт є значущі для конкретної мови, а букви – це не лише графічні знаки, а дещо більше, оскільки етимологічно вони містять у собі певне прагматичне наповнення [12: 293].

Навіть сьогодні різні народи шанують "давні" букви: в місті Крк споруджено пам'ятник у вигляді стилізованої літери "Аз", а на півострові Істрії є " – дорога, обабіч якої стоять пам'ятники, присвячені

найдавнішій слов'янській азбуці. Не пропали і "юси" – поляки дуже пишаються своїми носовими звуками. Росіяни побудували пам'ятник літері Е. І. Франко писав, що "м'який і твердий знаки дуже потрібні", а "кирилські букви статочніші від латинських" [12: 293].

Перспектива цієї праці полягає в тому, що сьогодні виникла потреба репрезентувати прагматичну інформацію, що етимологічно, з огляду на історію мови, і синхронічно, з огляду на сучасний комунікативний простір, виражена в літерах алфавіту. Букви алфавіту можна, очевидно, описати у вигляді деякої системи специфічних концептів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кириллица – латиница – гражданица : [коллективная монография] / [отв. ред. Т. В. Шмелева]. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2009. – 340 с.
2. Брайчевський М. Ю. Походження української писемності / М. Ю. Брайчевський. – Київ : "Вища школа", 1998. – 143 с.
3. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки / В. А. Истрин. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1963. – 179 с.
4. Карський Ю. Ф. Славянская кирилловская палеография / Е. Ф. Карський – М. : Издательство Наука, 1979. – 517 с.
5. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / І. І. Огієнко. – К. : Наша культура і наука, 1995. – 241 с.
6. Чудинов В. А. Загадки славянской письменности / В. А. Чудинов. – М. : Издательство Вече, 2002. – 528 с.
7. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1964. – 460 с.
8. Леута О. І. Старослов'янська мова : [підручник] / О. І. Леута. – К. : Вища шк., 2001. – 225 с.
9. Гром'як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ "Академія", 1997. – 160 с.
10. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співгол.), О. О. Тараненко (співгол.), М. П. Зяблюк та ін.]. – [1-ше вид.]. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
11. Википедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%B0%D0%B7>.
12. Космеда Т. А. Комунікативна компетенція Івана Франка : міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри : [монографія] / Т. А. Космеда. – Львів : ПАІС, 2006. – 328 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kirillitsa – latinitsa – grazhdanitsa [Cyrillic – Latin – Civility] : [kolektivnaia monografiia] / [otv. red. T. V. Shmeliova]. – Velikii Novgorod : NovGU imeni Yaroslava Mudrogo, 2009. – 340 s.
2. Braichevskii M. Yu. Pokhodzhennia ukrains'koi pysemnosti [The Origin of the Ukrainian Written Language] / M. Yu. Braichevskii. – Kyiv : "Vyshcha shkola", 1998. – 143 s.
3. Istrin V. A. 1100 let slavianskoi azbuki [1100 Years of the Slavic Alphabet] / V. A. Istrin. – M. : Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1963. – 179 s.
4. Karskii Yu. F. Slavianskaia kirilovskaia paleografiia [The Slavonic Cyrillic Paleography] / Yu. F. Karskii. – M. : Izdatel'stvo Nauka, 1979. – 517 s.
5. Ogienko I. I. Istoriiia ukrains'koi literaturnoi movy [The History of the Ukrainian Literary Language] / I. I. Ogienko. – K. : Nasha kul'tura i nauka, 1995. – 241 s.
6. Chudinov V. A. Zagadki slavianskoi pismennosti [Enigmas of the Slavic Written Language] / V. A. Chudinov. – M. : Izdatel'stvo Veche, 2002. – 528 s.
7. Staniv's'kyi M. F. Staroslovians'ka mova [Old Slavic Language] / M. F. Staniv's'kyi. – L'viv : Vydavnytstvo L'viv's'kogo universytetu, 1964. – 460 s.
8. Leuta O. I. Staroslovians'ka mova [Old Slavic Language] : [pidruchnyk] / O. I. Leuta. – K. : Vyshcha shk., 2001. – 225 s.
9. Gromiak R. T. Literaturoznavchyi slovnyk-dovidnyk [Literary Dictionary-Manual] / R. T. Gromiak, Yu. I. Kovaliv. – K. : VTS "Akademiia", 1997. – 160 s.
10. Ukrain's'ka mova [Ukrainian Language] : entsyklopediia / [redkol. : V. M. Rusaniv's'kyi (spivgol.), O. O. Taranenko (spivgol.), M. P. Ziabliuk ta in.]. – [1-she vyd.]. – K. : Ukr. entsykl. im. M. P. Bazhana, 2000. – 752 s.
11. Wikipedia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ru.wiktionary.org/wiki/%D0%B0%D0%B7>.
12. Kosmeda T. A. Komunikatyvna kompetensii Ivana Franka : mizhkul'turni, interpersonal'ni, rytorichni vymiry [The Communicative Competence by Ivan Franko : Cross-Cultural, Interpersonal, Rhetoric Dimensions] : [monografiia] / T. A. Kosmeda. – L'viv : PAIS, 2006. – 328 s.

Матеріал надійшов до редакції 19.04. 2012 р.

Sobol' L. I. Litery как следствие взаимодействия лингвокультур разных народов: обобщение диахронического анализа.

В статье рассмотрен вопрос происхождения глаголицы и кириллицы. Приведены известные в науке факты, подтверждающие, что глаголица более древняя, чем кириллица. Исследован процесс перехода глаголических литер в кириллицу, частично рассматривается их заимствование из греческой и других лингвокультур; акцентировано внимание на вопросе происхождения украинской системы письменности. Замечено, что с позиции диахронии литеры тоже имеют внутреннюю форму, выражают соответствующие культурные концепты.

Sobol' L. I. Letters as the Result of the Interaction between Linguistic Cultures of Different Nations.

The article deals with the problem of the origin of the Glagolitic and Cyrillic alphabets. The facts which prove that the Glagolitic alphabet is older than the Cyrillic one are provided. The process of transition of the Glagolitic letters into the Cyrillic alphabet is analyzed. It also deals with their borrowing from Greek and other linguistic cultures; the attention is paid to the problem of the origin of the Ukrainian writing system. It is also shown that due to the diachrony the letters have the inner form and express certain cultural concepts.